

مجموعه مقالات منتخب ۳۰ کنگره استانی

پیشگیری اولیه از اعتیاد

سال ۱۳۸۹

معاونت دانشجویی و فرهنگی
مرکز مشاوره دانشجویی

سازمان مبارزه با مواد مخدر
اداره کل فرهنگی و پیشگیری

سنجش و مقایسه اثربخشی برنامه های مدرسه محور پیشگیری اولیه در تغییر نگرش به سوء مصرف مواد مخدر و آگاهی از آن در ایران

دکتر رضا اسماعیلی^۱، کریم مهری^۲، نادر مهری^۳، مهدیه رجبی رستمی^۴

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد جمعیت شناسی دانشگاه تهران
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد جمعیت شناسی دانشگاه تهران
۴. دانشجوی کارشناسی جمعیت شناسی دانشگاه تهران

چکیده

مقامات ارشد آموزش و پرورش، نیروی انتظامی و همچنین رئیس ستاد مبارزه با مواد مخدر اعلام داشته اند که وجود ۸۰ هزار دانش آموز معتاد فاقد هرگونه تهدیدی برای مدارس و دانش آموزان می باشد، این درحالیست که نتایج پژوهش های صورت گرفته حاکی از آن است که مواد مخدر به آسانی می تواند در دسترس دانش آموزان قرار داشته باشد و میزان های کنونی اعتیاد دانش آموزان در آینده ممکن است به چند برابر افزایش یابد. همچنین عمده صاحب نظران بر الویت داشتن برنامه های پیشگیری اولیه نسبت به برنامه های ثانویه و نهایی که با درمان نیز ارتباط پیدا میکنند، اذعان دارند. سازمان آموزش و پرورش و سایر نهادهای مسئول در امر سوء مصرف مواد در صورت تمایل به اجرای برنامه پیشگیری اولیه از سوء مصرف مواد در سطح مدارس احتمالاً با این سوال مواجه خواهند شد که از میان برنامه های پیشگیری متنوعی که وجود دارد، کدام برنامه از سایر برنامه ها موثرتر است؟ این گفتار درصدد پاسخ به این سوال تدوین یافته است. در این مقاله ۱۲ برنامه پیشگیری مدرسه محور اولیه از سوء مصرف مواد گردآوری شده و اجزا و کاراکترهای آنها از جمله: مبنای تئوریک برنامه پیشگیری، روش اجرا، ویژگی های روش شناسی برنامه، ویژگی های آزمودنی های برنامه ها و اطلاعات و یافته های آماری آنها با استفاده از یک پرسشنامه معکوس کدگذاری شده است. سپس اطلاعات آماری گردآوری شده به «اندازه اثر» که شاخصی از میزان اثر بخشی برنامه پیشگیری می باشد، تبدیل شدند. از ۱۲ برنامه گردآوری شده مورد نظر، ۳۵ اندازه اثر محاسبه گردید که از میان آنها، ۵ اندازه اثر مربوط به تاثیر برنامه پیشگیری بر آگاهی دانش آموزان از سوء مصرف مواد و ۹ اندازه اثر مربوط به نگرش دانش آموزان به آن بوده است. از آنجایی که این ۲ متغیر پر تکرارترین متغیرها در میان سایر متغیرها بوده است در نتیجه امکان مقایسه آنها نیز بهتر از سایر متغیرها میسر بود. در مجموع نتایج نشان داد که مدل فرایند موزی توسعه داده شده یا EPPM در بین سایر مدل های پیشگیری اولیه مدرسه محور، در افزایش میزان تغییر نگرش و آگاهی دانش آموزان نسبت به سوء مصرف مواد موثرتر بوده است. این مدل برای متغیر نگرش به سوء مصرف مواد، اندازه اثری به بزرگی $0/397$ ($r=0/397$) و برای آگاهی از سوء مصرف مواد اندازه اثری به بزرگی $0/600$ ($r=0/600$) کسب نمود که بزرگترین اندازه اثر در میان سایر مطالعات می باشد. این مدل توسط حمید اله وردی پور به عنوان پایان نامه دکتری در دانشگاه تربیت مدرس آزمون شده است. این پژوهش، یک مطالعه نیمه تجربی می باشد که به منظور بررسی تأثیر آموزش پیشگیری از سوء مصرف مواد و ایجاد مهارت های مقاومت در برابر مصرف مواد مخدر، در دانش آموزان پسر دبیرستان های شهر تهران و با بهره گیری از مدل EPPM و تلفیق عامل خود کنترلی برگرفته شده از تئوری شناخت اجتماعی و تئوری عمومی جرم در مدل EPPM در سال های تحصیلی ۱۳۸۲-۱۳۸۱ و ۱۳۸۳-۱۳۸۲ انجام گردیده است.

کلیدواژه

اعتیاد دانش آموزان، برنامه پیشگیری اولیه، اثر بخشی، آگاهی از سوء مصرف مواد، نگرش نسبت به سوء مصرف مواد، اندازه اثر، مدل EPPM.

مقدمه

نگران کننده دیگر پایین آمدن میانگین سن اعتیاد و افزایش گرایش نوجوانان و جوانان به مواد اعتیاد آور است. طبق گزارش ستاد مبارزه با مواد مخدر (۱۳۸۰) به نقل از سخاوت (۱۳۸۶) علی رغم تشدید مبارزه با قاچاق مواد مخدر و افزایش مرکز پذیرش و درمان در سطح کشور، آمار مصرف کنندگان مواد مخدر رو به افزایش گذاشته و سن شروع به اعتیاد نیز کاهش یافته است.

افزایش شمار معتادان، علی رغم تشدید مبارزه با مواد مخدر و افزایش مرکز پذیرش و درمان در سطح کشور، توجهات و نگاه ها را بیش از پیش به راهبرد های پیشگیری در سطح اولیه از سوء مصرف مواد جلب نموده است. راهبردی که از آن در مقایسه با اقدامات در جهت ترک اعتیاد و معالجه با عنوان «راهبرد کارآمد» یاد می شود (اسعدی ۱۳۸۶: ۱۳۴).

مقامات ارشد آموزش و پرورش، نیروی انتظامی و همچنین رئیس ستاد مبارزه با مواد مخدر، متفق القول بر این عقیده اند که معضل خانمانسوز مواد مخدر، تهدید جدی را متوجه مدارس و دانش آموزان کشور نمی باشد و فقط نیم درصد از جمعیت دانش آموزی کشور معتاد هستند که چیزی نزدیک به ۸۰ هزار نفر از دانش آموزان را شامل می شود (روزنامه ابتکار ۱۳۸۵).

مقامات مذکور، در حالی آمار ۸۰ هزار نفری دانش آموزان معتاد را فاقد هرگونه تهدیدی متوجه مدارس و دانش آموزان عنوان می کنند که نتایج پژوهش های صورت گرفته حاکی از آن است که مواد مخدر به آسانی می تواند در دسترس دانش آموزان

مصرف مواد مخدر یکی از مهمترین مشکلات بهداشتی جهان است که از طرفی فرد و از سوی دیگر بنیان خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه را ویران می کند. پیامدهای منفی این پدیده برای فرد، خانواده و جامعه به حدی است که به سادگی می توان ابعاد و پیامدهای منفی آن را در کشورمان مشاهده نمود. یکی از واضح ترین پیامدهای منفی این پدیده، بار هزینه های اقتصادی آن است که به فرد مصرف کننده، خانواده او و به جامعه تحمیل می شود. انجمن ملی سوء مصرف مواد (National Institute Of Drug Abuse) برآورد کرد که در سال ۱۹۹۲ هزینه اقتصادی سوء مصرف مواد و الکل ۲۴۵/۷ میلیارد دلار است که ۹۷/۷ میلیارد دلار آن سهم سوء مصرف مواد بوده است. برآورد های NIDA همچنین نشان می دهد که ۴۶ درصد از هزینه و بار سوء مصرف مواد بر دوش دولت و ۴۴ درصد آن بر دوش مصرف کننده و اعضای خانواده او و به جامعه تحمیل می شود. علاوه بر هزینه های اقتصادی سوء مصرف مواد بلیستی به سایر هزینه های اجتماعی آن نیز اشاره نمود. در واقع پدیده اعتیاد به نحوی است که به دنبال خود مجموعه ای به هم پیوسته از مشکلات و مصایب اجتماعی همچون جرم، طلاق، فحشا و بزهکاری را نیز به همراه دارد.

هر چند آمارها و بررسی های صورت گرفته در کشورمان آمار ضد و نقیضی از میزان شیوع اعتیاد تولید کرده است اما تردیدی نیست که افزایش روزافزون شمار معتادان، مسئله اعتیاد را در کشورمان به یک بحران ملی تبدیل نموده است. مسئله

روش

شرکت کنندگان و طرح پژوهش: در این تحقیق از مرور سیستماتیک (systematic review) به منظور کد گذاری و خلاصه سازی برنامه های پیشگیری اولیه مدرسه محور از اعتیاد بکار گرفته شده است.

جامعه آماری پژوهش حاضر شامل تمامی مطالعاتی است که در آنها برنامه های پیشگیری از اعتیاد اجرا شده بودند. به همین منظور و برای دستیابی به این برنامه ها، با کلید واژه هایی از قبیل «پیشگیری از اعتیاد»، «پیشگیری از سوء مصرف مواد»، و «پیشگیری از مواد مخدر» در سایت ها و پایان نامه های تحصیلات تکمیلی دانشگاه ها، تعدادی مطالعه شناسایی شدند. سپس با یک رویکرد درختی و نمونه گیری در جریان که عمدتاً در فراتحلیل مرسوم است، ۱۲ برنامه پیشگیری که دارای شرایط زیر بود، انتخاب گردید: - اولیه بودن برنامه پیشگیری - مدرسه محور بودن برنامه پیشگیری - برنامه پیشگیری فقط به پیشگیری از سوء مواد مخدر مربوط شود - داشتن حداقل یک گروه کنترل یا مقایسه مقادیر پیش آزمون و پس آزمون. پس از گردآوری پژوهشها با ویژگیهای مذکور یک نظام کد گذاری برای ارزیابی ویژگیها (کاراکترها) و نتایج آزمون های آماری مطالعات بکار گرفته شد. در این نظام کدگذاری با استفاده از پرسشنامه معکوس، متغیرهایی از قبیل روش شناسی پژوهش ها، ویژگیهای آزمودنی ها، مبنای تئوریک مدل و آماره های گزارش شده در برنامه های پیشگیری گردآوری شده به منظور محاسبه ی اندازه اثر استخراج شدند. پایایی پرسشنامه نیز از طریق ضریب کاپای کوهن ارزیابی گردید که رقم بدست آمده برای آن ۹۲ درصد است که نشان از توافق بالابین کدگذاران در آیتم های موجود در پرسشنامه دارد.

مراحل طراحی آموزشی مدل EPPM

مراحل طراحی آموزشی مدل EPPM در مطالعه اله وردی پور بدین ترتیب بوده است که اطلاعات مربوط به موضوعات آگاهی شامل: آگاهی در زمینه وابستگی جسمی و روانی، عوارض ناشی از سوء مصرف بر اندام ها و ارگان های بدن، عوارض سوء بیولوژیک، عوارض ناشی از مختل شدن ارتباطات و روابط اجتماعی به همراه موضوعات مربوط به مهارت های مقاومت در برابر مواد مخدر که شامل مهارت های مقاومت در برابر پیشنهاد و اصرار همسالان برای مصرف مواد مخدر می باشد. همچنین در طراحی محتوای آموزشی، مهارت های زندگی به عنوان بخشی از مهارت های ارتقاء دهنده سلامت و مقاومت در برابر رفتارهای انحرافی گنجانده شد.

اساس برنامه ریزی آموزشی در این پژوهش مبتنی بر یادگیری فعال بوده و مجری آن در طول مداخله آموزشی سعی کرده تا دانش آموزان بطور فعالانه در برنامه آموزشی شرکت داشته باشند و فعالیت های یاد دهی - یاد گیری را با مشارکت خویش به پیش برند. برنامه آموزشی برای هر گروه در ۸ جلسه آموزشی برگزار گردیده است. همچنین ۲ جلسه برنامه آموزشی در کلاس بصورت سخنرانی انجام گرفت. شرح تفصیلی جلسات در این برنامه پیشگیری به شرح زیر بوده است:

جلسه اول: جلسه اول آموزشی به آشنا کردن دانش آموزان با انواع مواد مخدر و عوارض سوء بیولوژیک و نحوه اعتیاد آوری این مواد اختصاص یافت. همچنین در این جلسه فرایند اعتیاد و مراحل اعتیاد و نشانه شناسی مراحل اعتیاد بخصوص در جوانان مورد بحث قرار گرفت. جلسه اول برای دانش آموزان رشته های علوم تجربی و ریاضی بصورت سخنرانی و پرسش و پاسخ در کلاس و ارائه جزوات آموزشی و برای دانش آموزان رشته های علوم انسانی بطور اختصاصی در گروهها همراه با ارائه جزوات آموزشی انجام گرفت.

جلسه دوم: جلسه دوم آموزشی نیز در ادامه جلسه اول آموزشی بود که در گروه های اختصاصی برای تمامی دانش آموزان بصورت پرسش و پاسخ در گروهها ادامه یافت. همچنین در جلسه دوم در رابطه با آسیب پذیری جوانان نسبت به مواد مخدر، دانش آموزان با یکدیگر و آموزشگر به بحث و مذاکره گروهی پرداختند.

جلسه سوم: جلسه سوم آموزشی با توجه به نیاز آموزشی مبتنی بر افزایش حساسیت درک شده و با تأکید بر آسیب پذیری جوانان و میزان در معرض خطر بودن جوانان بحث گردید و دانش آموزان راههای مختلفی که ممکن است یک جوان مواد مخدر را تجربه کند مورد بحث و مذاکره قرار دادند و با بارش افکار (Brain Storming) راهها و جلسه های آسیب پذیری جوانان را مورد بحث قرار دادند. در پایان جلسه از دانش آموزان خواسته شد در صورتیکه دارای دوستان با سابقه مصرف مواد هستند، نحوه و شرایط آغاز به تجربه مواد مخدر و بخصوص فشار

قرار داشته باشد. سراج زاده (۱۳۸۶) در پژوهشی که در یک نمونه ۳۹۱ نفره از دانش آموزان دختر و پسر در دبیرستانهای تهران به انجام رساند، گزارش نمود که میزان مصرف هرویین و حشیش ۱ درصد و تریاک ۲/۵ درصد در بین نمونه مورد بررسی بوده و هر چند استفاد از مواد مخدر در بین دانش آموزان نسبتاً پایین است اما مواد مخدر به آسانی می تواند در دسترس دانش آموزان قرار داشته باشد. نتایج پژوهش مذکور همچنین نشان می دهد، نسبت دانش آموزانی که حداقل یکبار در مجلسی حضور داشته اند که در آن مواد مخدر مصرف می شده ۳۲ درصد بوده است.

باید توجه داشت که دانش آموزان بشدت در معرض اعتیاد و سوء مصرف مواد قرار داشته و چنانچه برنامه های پیشگیری موثر در سطح مدارس اجرا نشود، آمار ارائه شده از تعداد دانش آموز معتاد در کشورمان ممکن است به چند برابر افزایش یابد.

برنامه های پیشگیری از اعتیاد به لحاظ مبنای تئوریک، محتوای برنامه، نحوه ارائه برنامه و ویژگیهای مخاطب خود دارای میزان اثر بخشی متفاوتی هستند. در این مقاله قصد داریم به ارزیابی و مقایسه اثربخشی برنامه های پیشگیری مدرسه محور که در کشورمان اجرا شده اند پرداخته و با محاسبه آماره «اندازه اثر» (Effect Size)، اثر بخش ترین برنامه پیشگیری در ۲ متغیر آگاهی از سوء مصرف مواد و نگرش به آن را معرفی نماییم.

بر این اساس هدف از این مطالعه اثر بخشی برنامه های پیشگیری مدرسه محور و معرفی اثر بخش ترین برنامه پیشگیری در تغییر نگرش به سوء مصرف مواد و افزایش آگاهی از آن می باشد. برای دستیابی به این هدف، اندازه اثر هر یک از برنامه های پیشگیری اولیه مدرسه محور که در دو متغیر مذکور محاسبه و با یکدیگر مقایسه خواهند شد.

سواد کوهی و دیگران (۱۳۸۵) در یک نظر سنجی به بررسی شیوه های موجود پیشگیری از اعتیاد و نگرش افراد مختلف نسبت به روش های پیشگیری پرداخته اند. این تحقیق نمونه ای ۲۵۰۰ نفری از افراد ۱۳ تا ۳۵ ساله کشور را شامل می شود که در آن از پاسخگویان خواسته شده است میزان مقبولیت روش های پیشگیری پیشنهاد شده در پرسشنامه را ارزیابی کنند. نتایج این تحقیق نشان داد که نگرش کلی افراد نسبت به روش های پیشگیری مطرح شده در پژوهش و مقبولیت آنها مثبت است. میزان مقبولیت روش هایی از قبیل تولید و انتشار پیام های مطبوعاتی، رادیویی و تلویزیونی، تهیه نشریات، بروشورهای تبلیغاتی و تراکت های تبلیغاتی، ارائه مشاوره به مردم، آموزش مهارت های زندگی به افراد جامعه، نمایش فیلم و نمایشنامه، برگزاری میز گرد و بحث آزاد در پیشگیری از اعتیاد، همگی از حد متوسط بالاتر ارزیابی شده اند.

در تحقیق دیگری، میراب زاده و صفا (۱۳۷۹) تحت عنوان «بررسی اثر بخشی و نقد اقداماتی که به عنوان پیشگیری تا کنون انجام شده است»، با استفاده از روش کیفی و با تکنیک هایی از قبیل بحث گروهی متمرکز (Focus group discussion) و مصاحبه فردی به کیفیت اثر و نقد آنچه که بعنوان پیشگیری از اعتیاد تا کنون در ایران انجام شده است، پرداخته اند. نتیجه پژوهش آنها نشان می دهد که تقریباً تمامی مصاحبه شوندگان با صراحت و بر خی تلویحا اعتقاد داشتند که ابزار اندازه گیری پیامد های اقدامات پیشگیری از اعتیاد و اندازه تاثیر آن موجود نمی باشد. همچنین در این پژوهش به علل عدم موفقیت به اقدامات پیشگیری از اعتیاد نیز پرداخته شده است.

کاترینا لین بدسو (Katrina Linn Bledsoe-۲۰۰۲) در پایان نامه دکترای خود تحت عنوان «اثر بخشی برنامه های پیشگیری از سوء مصرف مواد برای جوانان رنگین پوست» از فراتحلیل (Meta-analysis) به منظور بررسی اثر بخشی برنامه های پیشگیری در تغییر دادن رفتار، نگرش و دانش نوجوانان رنگین پوست آمریکایی استفاده نموده است. در این فراتحلیل به مقایسه نتایج برنامه های پیشگیری که دارای مولفه های فرهنگی بوده اند با برنامه هایی که فاقد این مولفه ها بوده اند پرداخته شده است. همچنین تفاوت در اثر بخشی برنامه ها بر اساس مبنای تئوریک، محتوا و نحوه ارائه برنامه نیز آزمون شده اند. در فراتحلیل مذکور، ۳۶ مطالعه بررسی شده که ۴۱۸ اندازه اثر از آنها استخراج شده است.

نتایج این پژوهش نشان داد که در میان برنامه های پیشگیری ارائه شده، آموزش مهارت های مقاومت (Training Refusal Skills) بیش از سایر برنامه ها موفق تر بوده است. اثر بخشی و موفقیت این برنامه ها برای جمعیت های اهل آمریکای لاتین نسبت به سایر گروه های قومی قویتر بوده است. همچنین برنامه هایی که مبتنی بر مبنای تئوریک هستند نسبت به سایر برنامه ها اثر بخشی بیشتری نشان ندادند. بر این اساس هدف از پژوهش حاضر مطالعه اثر بخشی برنامه های پیشگیری مدرسه محور در تغییر نگرش نسبت به سوء مصرف مواد مخدر بوده است.

همسالان در این زمینه را پرسیده و در جلسه گروهی مطرح کنند.

جلسه چهارم: در جلسه چهارم آموزشی مهارت‌های مقاومت در برابر مواد مخدر و با تأکید بر مهارت ابراز قاطعیت و مهارت «نه گفتن» که محوری‌ترین بحث در مقاومت در مقابل سوء مصرف مواد مخدر است، مورد بحث و تمرین قرار گرفت و دانش‌آموزان با ایفای نقش در شرایط مختلف، «نه گفتن» را تمرین کردند. همچنین در این جلسه بر اثربخشی مهارت‌های مقاومت در برابر مواد مخدر تأکید گردید.

جلسه پنجم و ششم: در جلسات پنجم و ششم مهارت‌های زندگی که شامل مهارت‌های حل مسأله، مهارت‌های مقابله با خشم، مهارت‌های تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی بود مورد بحث و مذاکره قرار گرفت. دانش‌آموزان علاوه بر دریافت جزوات آموزشی در زمینه کسب مهارت‌های زندگی به انجام تمریناتی با دبیر ادبیات این دبیرستان پرداختند. جلسات چهارم، پنجم و ششم در راستای افزایش اثربخشی درک شده و خودکارآمدی درک شده انجام گرفت.

جلسه هفتم و هشتم: در رابطه با مهارت‌های کنترل خود و افزایش مهارت‌های خودکنترلی ادامه یافت. در این جلسات دانش‌آموزان علاوه بر دریافت جزوات آموزشی مهارت‌های خودکنترلی را تمرین و سپس با همکاری دبیر ادبیات در فعالیت‌های روزانه خود در مدرسه به کار می‌گرفتند. همچنین دانش‌آموزان تمرینی برای سنجش خودکنترلی خود در طول تابستان دریافت کردند تا مهارت‌های خودکنترلی و سطح خودکنترلی خود را مورد ارزشیابی قرار دهند.

فعالیت‌های یاددهی - یادگیری مستمر

دانش‌آموزان علاوه بر حضور در جلسات بحث و مذاکره گروهی که با آموزشگر داشتند، به همراه دبیر ادبیات در کلاس ادبیات و همچنین در برنامه درسی اصول دفاعی و با همکاری دانش‌آموزان رهبر گروهها، در رابطه با مهارت‌های مقابله با مواد مخدر تمرین می‌کردند. یک جلسه یادگیری فعال برای مقابله با سوءمصرف در کلاس درس انشاء اختصاص یافت بطوریکه همه دانش‌آموزان به نامه دوست خود که در مدرسه جدید با همسالان یا سابقه مصرف مواد مخدر رفاقت دارد و تحت فشار آنها برای مصرف مواد مخدر قرار دارد و از دوست خود استمداد کرده است، پاسخ دادند.

آموزش همسالان

دانش‌آموزان گروه مداخله مسئولیت آموزش همسالان خود (Youth to Youth Education) را نیز به عهده داشتند و طی یک برنامه مشترک بین دانش‌آموزان رشته‌های ریاضی، علوم تجربی و انسانی که تحت مداخله آموزشی بودند به دانش‌آموزان کلاسهای اول دبیرستان و سوم دبیرستان دانسته‌های خود را اطلاع دادند. روشهای انتقال اطلاعات به شرح ذیل بود:

- نصب پوستر در راهروها، حیاط و کلاس‌های درسی
- تهیه و تکثیر پمفلت‌های آموزشی و برگزاری نمایشگاه یک روزه مهارت‌های مقابله با مصرف مواد مخدر
- پاسخگویی به سؤالات دانش‌آموزان

مروری بر برنامه های پیشگیری از سوء مصرف مواد

یکی از ویژگیهای برنامه های پیشگیری از اعتیاد تنوع این برنامه هاست در این بخش مروری بر برخی از مدل ها و رویکردهای برنامه های پیشگیری از سوء مصرف مواد که در کشورمان اجرا شده اند خواهیم داشت.

مدل اعتقاد بهداشتی (Health Belief Model)

مدل اعتقاد بهداشتی، مدلی روان شناختی است که تلاش می کند تا رفتارهای بهداشتی را با تکیه بر نگرش ها و اعتقادات افراد تبیین و پیش بینی کند. HBM در سالهای ۱۹۵۰ به عنوان بخشی از تلاش های روان شناسان اجتماعی در «بخش بهداشت عمومی ایالات متحده» (United States Public Health Service) به منظور تبیین عدم مشارکت عمومی در عرصه بهداشتی و برنامه های پیشگیری توسعه یافت. این مدل از آن زمان به بعد با هدف بررسی تغییر کوتاه و بلند مدت رفتارهای بهداشتی مورد استفاده قرار گرفت. مدل اعتقاد بهداشتی، یکی از اولین مدل‌هایی بود که تئوری علوم رفتاری را به مشکلات بهداشتی پیوند زده است و همچنان نیز یکی از شناخته شده ترین چهارچوب های مفهومی در رفتار بهداشتی می باشد. تمرکز توسعه دهندگان این مدل بر افزایش استفاده از خدمات پیشگیری می باشد، پیش فرض این

مدل آن است که مردم از عواقب سوء مصرف مواد می ترسند و کنش های بهداشتی آنان متناسب با درجه ترسی که از عواقب آن دارند، برانگیخته می گردد.

برنامه پیشگیری آموزش مهارت های زندگی (Life Skills Training)

بر مبنای این الگو، سوء مصرف مواد رفتاری است آموخته شده و کارکردی که تحت تاثیر عواملی چون سرمشق گیری، شناخت های فردی و گرایش ها و عقاید شکل می گیرد. مهارت های حل مسئله، تصمیم گیری، خوبشستن داری، عزت نفس، مهارت های بین فردی، اجتماعی و جرئت فردی از جمله مهارت هایی است که در این برنامه آموزش داده می شود (نعمتی ۱۳۸۶: ۲۸۵)

نظریه یادگیری بندورا (۱۹۸۶) به نقل از پورجناری و گلزاری (۱۳۸۸) به دو شکل در آموزش و یادگیری مهارت های زندگی به کودکان و نوجوانان دلالت دارد. یکی از دلالت های این نظریه به افزایش خود کارآمد پنداری مربوط می شود. بندورا معتقد است خودکارآمد پنداری را می توان به شیوه های گوناگون تقویت کرد یا به دلیل عدم توجه به برخی اصول تربیتی و آموزشی آن را تضعیف نمود. دومین دلالت نظریه یادگیری اجتماعی بندورا بر اساس فرایند یادگیری مشاهده ای در این نظریه به روشهای آموزشهای مهارت های زندگی مربوط می شود، روشهای آموزش همچون ایفای نقش و نمایشی که تأکید آنها بر مشاهده عینی یا تصویری است در یادگیری بسیاری از مهارت های زندگی موثرترین مدلها به شمار می آیند.

رویکرد نشر اطلاعات (Information Dissemination approach)

این رویکرد افزایش آگاهی در مورد مواد، آثار آنها، پیامدهای مصرف مواد، تقویت نگرش های ضد مصرف مواد، را شامل می شود و به وسیله دستورالعمل آموزشی، بحث های گروهی، نمایش فیلم، نمایش مواد مخدر، پوستر، جزوه و برنامه های آموزشی انجمن اولیا و مربیان مدرسه اعمال می شود. در این گونه برنامه ها تصور می شود که افراد، اطلاعاتی را در مورد نتایج اعتیاد کسب می کنند. نوجوانانی که با تجارب منفی معترضان خود معرف و خانواده هایشان مواجه گردیده اند می توانند مقدار زیادی در مورد نتایج منفی اعتیاد بیاموزند و رفتارها و نظر خود را در آینده بر اساس آن تنظیم کنند (یوسفی ومحمدی ۱۳۸۵).

مدل فرایند موازی توسعه داده شده (Extended Parallel Process Model)

در این مدل با تلفیق خود کنترلی (Self - Control) که از تئوری شناختی اجتماعی بندورا (۱۹۸۶) و تئوری عمومی جرم گانفردسون (۱۹۹۰) برگرفته شده است، تلاش می شود تا یک چهارچوب تئوری تغییر رفتار با قابلیت پیش بینی رفتار قوی و دقیق طراحی گردد تا علاوه بر تحلیل و تبیین دقیق رفتار، اقدام به طراحی برنامه آموزشی مهارت مقاومت در برابر مواد مخدر گردد تا علاوه بر تحقق تغییر رفتار، استمرار رفتار تغییر یافته را پیش بینی و تضمین نماید و نتایج بدست آمده از این مطالعه قادر به طراحی یک مدل مصنوعیت رفتاری برای پیشگیری اولیه از سوء مصرف مواد مخدر باشد. مدل یادگیری اجتماعی بندورا نقش محوری در مدل EPPM دارد بدین ترتیب که خود کارآمدی یکی از مفاهیم محوری تئوری یادگیری اجتماعی است (اله وردی پور ۱۳۸۴).

یافته‌ها

در این بخش از مقاله به یافته ها و نتایج پرداخته می شود. در بخش (الف) ویژگی ها و اجزای کدگذاری شده مطالعات در قالب جدول و توضیحات توصیفی ارائه شده و در بخش (ب) اندازه اثر هریک از برنامه های پیشگیری که در آنها ۲ متغیر نگرش به سوء مصرف مواد و آگاهی از آن بررسی شده است، ارائه می گردد. سپس مدلی که بیشترین اندازه اثر را به خود اختصاص داده است به عنوان اثر بخش ترین برنامه شناسایی و معرفی می گردد.

الف- یافته های توصیفی

بررسی مولفه های شکلی و روش شناسی ۱۲ برنامه پیشگیری اولیه مدرسه مدار در ایران
نوع پروژه: ۹ برنامه پیشگیری (۷۵ درصد) بصورت پایان نامه و ۳ مورد (۲۵ درصد) نیز در قالب مقاله انتشار یافته بودند.
سنال انتشار: تنها یک مورد (۳/۸ درصد) از برنامه های پیشگیری اجرا شده

مربوط به قبل از سال ۱۳۸۰ می باشد و سایر برنامه ها (۱۱ مورد؛ ۹۱/۶ درصد) در سالهای پس از ۱۳۸۰ به اجرا درآمده اند.

میدان مطالعه: برنامه های پیشگیری اجرا شده دارای میدان مطالعه متنوعی می باشند. هرچند که بیشتر برنامه های اجرا شده مربوط به تهران هستند (۵ مورد؛ ۴۱/۶ درصد) اما مناطقی از قبیل ساوه، کرج، کرمان، اصفهان، شهرکرد، سیرجان و تربت جام را نیز در بر می گیرند.

مبنای تئوریک: ۳ مورد (۲۵ درصد) از برنامه های پیشگیری اجرا شده فاقد مبنای تئوریک مشخصی بوده اند. ۹ مورد (۷۵ درصد) نیز دارای مبنای تئوریک و نظری مشخصی هستند که از میان آنها، نظریه یادگیری اجتماعی-شناختی آلبرت بندورا در ۵ مورد (۵۵/۵ درصد) از برنامه های پیشگیری ارزیابی شده به طور مستقیم نقش داشته است. تئوریهای از قبیل روان شناسی اخذ تصمیم، تئوری عمومی جرم، تئوریهای اقلان سازی، تئوریهای تاب آوری و تئوریهای مثبت اندیشی نیز در مدل های پیشگیری مرور شده دیده می شوند.

روش: برنامه های پیشگیری ارزیابی شده در ۹ مورد (۷۵ درصد) از روش شبه آزمایش و در ۳ مورد (۲۵ درصد) نیز از روش آزمایش بهره جسته اند.

تکنیک نمونه گیری: برنامه های پیشگیری در عمده موارد از تکنیک های نمونه گیری احتمالی از قبیل خوشه ای چند مرحله ای و تصادفی ساده استفاده نموده اند و تنها در یک مورد از روش های نمونه گیری غیر احتمالی استفاده گردیده است.

پایایی: ۲ برنامه پیشگیری (۱۶/۶ درصد) اطلاعات مشخصی در خصوص وضعیت پایایی خود ارائه نکرده اند اما ۱۰ برنامه دیگر (۸۳/۴ درصد) اطلاعات دقیقی از وضعیت پایایی متغیرهای خود ارائه نموده اند. آلفای کرونباخ عمده ترین ضریب مورد استفاده در ارزیابی پایایی بوده است.

جدول ۵

اندازه اثر برنامه پیشگیری اولیه در میزان تغییر نگرش دانش آموزان

ردیف	مطالعه	مدل پیشگیری	نوع و بسته	شماره اثر (۳)
۱	۲	EPPM	نگرش	۰/۳۹۷
۲	۶	کاریکاتور با محتوای ضد اعتیاد	نگرش	۰/۳۷۹
۳	۴	آموزش مولفه های تاب آوری	نگرش	۰/۳۵
۴	۱۱	نشر اطلاعات	نگرش	۰/۲۹۰
۵	۱	HBM	نگرش	۰/۲۷۹
۶	۶	فیلم با محتوای ضد اعتیاد	نگرش	۰/۲۱۹
۷	۷	مهارت های مقابله ای	نگرش	۰/۲۱۰
۸	۱۰	مهارت های زندگی	نگرش	۰/۱۲۰
۹	۱۲	برنامه پیشگیری از اعتیاد	نگرش	۰/۱۲۰

ارزیابی پایایی: برنامه های پیشگیری که در خصوص پایایی متغیرها اطلاعات مشخصی ارائه کرده بودند، همگی پایایی قابل قبولی از متغیرها اعلام داشته اند که حاکی از کیفیت مطلوب برنامه ها در بحث پایایی می باشد.

اعتبار: ۶ برنامه پیشگیری (۵۰ درصد) از اعتبار صوری و ۳ برنامه (۲۵ درصد) از اعتبار سازه و همین تعداد نیز فاقد اطلاعات مشخصی در خصوص وضعیت اعتبار متغیرها بوده اند.

جنس آزمودنی ها: ۶ برنامه پیشگیری (۵۰ درصد) برای پسران، ۳ برنامه (۲۵ درصد) برای دختران و همین تعداد نیز برای هر دو جنس آموزش داده شده اند.

مقطع تحصیلی آزمودنی ها: ۱۰ برنامه پیشگیری ارائه شده (۸۳/۳ درصد) در مقطع دبیرستان، یک برنامه (۸/۳ درصد) در مقطع پیش دانشگاهی و همین تعداد نیز در مقطع راهنمایی ارائه شده است.

ب- یافته های تبیینی

پس از مرور ویژگی ها و مشخصات ۱۲ برنامه پیشگیری از اولیه از سوء مصرف مواد که در سطح مدارس اجرا شده است، در این بخش قصد داریم اندازه اثر هر یک از برنامه های پیشگیری از سوء مصرف مواد را در متغیر وابسته آنها ارائه و با یکدیگر مقایسه نماییم. از مجموع ۱۲ برنامه پیشگیری، ۳۵ اندازه اثر استخراج گردید که از میان این اندازه اثرها، ۵ اندازه اثر مربوط به تاثیر برنامه پیشگیری بر آگاهی دانش آموزان از سوء مصرف مواد و ۹ اندازه اثر مربوط به نگرش دانش آموزان به آن بوده است. از آنجایی که این ۲ متغیر پرتکرارترین متغیرها در میان سایر متغیرها بوده است در نتیجه امکان مقایسه آنها نیز بهتر فراهم خواهد شد. در جدول ۱ اندازه اثر برنامه پیشگیری به ترتیب در خصوص ۲ متغیر مذکور ارائه شده است.

۱- ارزیابی اثربخشی برنامه پیشگیری اولیه در میزان تغییر نگرش دانش آموزان

۲- اثر بخش ترین برنامه در تغییر نگرش دانش آموزان نسبت به سوء مصرف مواد مدل EPPM می باشد. اندازه اثر این مدل ۰/۳۹۷ بوده و بالاتر از سایر مدل ها قرار دارد.

۳- ارزیابی اثربخشی برنامه پیشگیری اولیه در میزان آگاهی نگرش دانش آموزان

ردیف	صنعه	مستند	شماره سیمه	سایه نور (%)
۱	۸	مهارت های پیشگیری (حضور)	آگاهی (شناخت)	۰/۹۷۰
۲	۸	مهارت های پیشگیری (مکاتبه ای)	آگاهی (شناخت)	۰/۸۵۰
۳	۲	EPPM	آگاهی (شناخت)	۰/۶۰۰
۴	۹	آموزش پیشگیری	آگاهی (شناخت)	۰/۵۹۰
۵	۱	HBM	آگاهی (شناخت)	۰/۴۰۸

(۱۳۸۴) در نگرش و گرایش به سوء مصرف مواد مؤثر است. سازمانها و نهاد های مذکور بایستی با توجه به شواهد آرایه شده، توجه بیشتری به این مدل کرده و آن را در برنامه ریزی ها مبنا قرار دهند.

منابع

آتش پور، حمید، آقایی، اصغر و کاظمی، احسان (۱۳۸۲). طرح آموزشی برای افزایش مقاومت نوجوانان معتاد بزه دیده در سطح پیشگیری ثانویه در زندان ها. مجموعه مقالات اولین همایش تبیین علمی بزه دیدگان و راهکارهای پیشگیرانه دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.

آذرینوار، خیرالله (۱۳۸۲). بررسی آزمایشی نقش فیلم مستند و کاریکاتور با محتوای ضد اعتیاد و تغییر نگرش دانش آموزان دختر و پسر دبیرستانی منطقه ۷ تهران نسبت به اعتیاد و مقایسه آنها پایان نامه ارشد منتشر نشده. دانشکده روان شناسی دانشگاه علامه طباطبایی.

ابوالفتحی، میترا (۱۳۸۲). بررسی تاثیر آموزش از طریق مدل اعتقاد سلامتی، بر آگاهی و نگرش دانش آموزان پایه اول دبیرستانهای دخترانه و پسرانه شهرستان ساوه. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علوم پزشکی ایران.

اسعدی، سید حسن (۱۳۸۶). اعتیاد و قاچاق مواد مخدر. مقالات اولین همایش ملی آسیب های اجتماعی در ایران، خرداد ۱۳۸۱، انتشارات آگه جلد دوم.

الله وردی پور، حمید (۱۳۸۴). توسعه مدل EPPM در پیشگیری از مواجهه ی دانش آموزان پسر با مواد مخدر در دبیرستانهای شهر تهران. رساله دکتری منتشر نشده آموزش بهداشت، دانشکده علوم پزشکی دانشگاه تربیت مدرس.

پورچناری، مرتضی و گلزاری، محمود (۱۳۸۸). اثر بخشی آموزش مهارت های زندگی بر تغییر نگرش دانش آموزان پسر مقطع دبیرستان شهر سیرجان نسبت به سوء مصرف مواد. فصلنامه اعتیاد پژوهی.

خالقی پور، شهناز (۱۳۸۰). تاثیر آموزش مهارت های پیشگیری اولیه بر ابراز وجود، سازگاری و آگاهی و گرایش به سوء مصرف مواد مخدر در دانش آموزان دوره متوسطه منطقه جی اصفهان، پایان نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده رشته روان شناسی عمومی، دانشگاه آزاد واحد خوراسگان.

رجایی، علیرضا و بیاضی، محمد حسین (۱۳۸۵). تاثیر یک برنامه پیشگیری از اعتیاد بر عزت نفس، نگرش، گرایش و آگاهی نوجوانان در سوء مصرف مواد. مجله دانش و پژوهش در روان شناسی دانشگاه آزاد واحد خوراسگان شماره ۳۰.

رحمتی، عباس (۱۳۸۳). تاثیر آموزش مهارت های مقابله ای به شیوه بحث گروهی بر نگرش دانش آموزان نسبت به سوء مصرف مواد مخدر، رساله دکتری منتشر نشده، دانشکده روان شناسی علامه طباطبایی.

زرین کلک، حمید رضا (۱۳۸۹). تاثیر آموزش مولفه های تاب آوری بر کاهش سطح اعتیاد پذیری و تغییر نگرش دانش آموزان مقطع متوسطه ساکن در

همانطور که در جدول ۳ مشاهده می شود، مهارت های پیشگیری در ردیف ۱ و ۲ بیشترین اندازه اثر را نسبت به سایر مدل های در میزان آگاهی دانش آموزان از سوء مصرف مواد کسب نموده است. مقدار اندازه اثر برای آموزش حضوری این برنامه، ۰/۹۷ و برای آموزش مکاتبه ای ۰/۸۵ می باشد. مدل های EPPM و سایر مدل ها در رتبه های بعدی قرار دارند.

از نظر ما در دنیای واقعی اندازه اثر های ۰/۹۷۰ و ۰/۸۵ امری بعید است؛ خصوصاً اندازه اثر ۰/۸۵۰ برای یک آموزش مکاتبه ای امری فوق العاده بعید خواهد بود. در مجموع ما بیش از آنکه این برنامه پیشگیری را مؤثر ارزیابی کنیم آن را یک نتیجه پرت (outlier) تلقی کرده و کنار می گذاریم. در نتیجه از نظر ما مدل EPPM نیز در افزایش میزان آگاهی دانش آموزان مؤثرترین برنامه می باشد.

بحث و نتیجه گیری

این مقاله با هدف محاسبه و مقایسه میزان اثر بخشی ۱۲ برنامه های پیشگیری اولیه و مدرسه محور اجرا شده در کشورمان نگاشته شده است.

در مجموع نتایج نشان داد که مدل فرایند موازی توسعه داده شده یا EPPM در بین سایر مدل های پیشگیری اولیه مدرسه محور، در افزایش میزان تغییر نگرش و آگاهی دانش آموزان نسبت به سوء مصرف مواد مؤثرتر بوده است. این مدل توسط حمید اله وردی پور (۱۳۸۴) آزمون شده است. این پژوهش، یک مطالعه نیمه تجربی (quasi experimental) است که به منظور بررسی تأثیر آموزش پیشگیری از سوء مصرف مواد و ایجاد مهارت های مقاومت در برابر مصرف مواد مخدر، در دانش آموزان پسر دبیرستان های شهر تهران و با بهره گیری از مدل EPPM و تلفیق عامل خود کنترلی برگرفته شده از تئوری شناخت اجتماعی و تئوری عمومی جرم در مدل EPPM در سال های تحصیلی ۱۳۸۱-۱۳۸۲ و ۱۳۸۲-۱۳۸۳ انجام گردیده است. در این پژوهش تلاش شده است تا یک چارچوب تئوری تغییر رفتار با قابلیت پیش بینی رفتار قوی و دقیق طراحی گردد تا علاوه بر تحلیل و تبیین دقیق رفتار، اقدام به طراحی برنامه آموزش مهارت مقاومت در برابر مواد مخدر گردد تا علاوه بر تحقق تغییر رفتار، استمرار رفتار تغییر یافته را پیش بینی و تضمین نماید. محتوای آموزشی در این پژوهش براساس ارزشیابی تشخیصی و نیازهای آموزشی دانش آموزان طراحی شده است. محتوای آموزشی در این پژوهش با تأکید بر ارتقاء سطح حساسیت درک شده، اثربخشی درک شده، خودکنترلی، مهارت های مقابله با مواد مخدر، مهارت های زندگی و خودکارآمدی طراحی و آماده و سپس جزوات، کتابچه های آموزشی و پمفلت های مرتبط با محتوای آموزشی آماده شده است.

سازمان آموزش و پرورش و نهادهای مربوط به مسایل سوء مصرف مواد، پیش از هرگونه تصمیم در اجرای برنامه های پیشگیری در میان دانش آموزان و صرف هزینه های کلان بایستی به ارزیابی همه جانبه از این برنامه ها اقدام کنند تا با انتخاب اثربخش ترین برنامه پیشگیری مانع از هدر رفتن منابع گردند. براساس شواهدی که مقاله حاضر آرایه داد مدل EPPM حمید اله وردی پور

- حومه تهران نسبت به مواد مخدر. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته روان شناسی بالینی، دانشکده روان شناسی دانشگاه علامه طباطبایی.
- راج زاده، سید حسین (۱۳۸۶). پژوهش های پیمایشی در شیوع شناسی مصرف مواد مخدر و اعتیاد، مقالات اولین همایش ملی آسیب های اجتماعی در ایران، خرداد ۱۳۸۱، تهران. انتشارات آگه، جلد دوم.
- سواد کوهی، علی اصغر، ارجمند، منوچهر و نوروزی، رضا (۱۳۸۵). شناخت مقبولیت روشهای موجود پیشگیری از اعتیاد و ارائه اولگوی مطلوب. مجله توان بخشی، دوره هفتم، شمار سوم.
- صدرات مرئی، مرضیه (۱۳۸۸). اثر بخشی آموزش مهارت های مثبت اندیشی در کاهش اعتیاد پذیری دانش آموزان دختر پایه اول دبیرستانهای ملارد. پایان نامه کارشناسی منتشر نشده، دانشکده روان شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- قادری دهکردی، صغری* (۱۳۷۹). بررسی تاثیر یک طرح آموزشی پیشگیری از اعتیاد بر روی نگرش و آگاهی نوجوانان مقطع راهنمایی شهرکرد، پایان نامه کارشناسی ارشد روان شناسی مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد واحد خوراسگان.
- قاضی طباطبایی، محمود و وداد هیر، ابوعلی (۱۳۸۹). فراتحلیل در پژوهش های اجتماعی و رفتاری. تهران. انتشارات جامعه شناسان.
- کشاورزی، فاطمه (۱۳۸۵). اثر بخشی آموزش های مهارت های اجتماعی بر کاهش اعتیاد پذیری دانش آموزان دختر مقطع پیش دانشگاهی شهرستان کرج. پایان نامه کارشناسی منتشر نشده. دانشکده روان شناسی دانشگاه علامه طباطبایی.
- میراب زاده، خشایا و صفا، میترا (۱۳۷۹). بررسی اثر بخشی و نقد اقداماتی که به عنوان پیشگیری از اعتیاد تا کنون انجام شده است. مجموعه مقالات همایش پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
- نعمتی، فرشاد (۱۳۸۶). اعتیاد: راهبردهایی برای پیشگیری و درمان. مقالات اولین همایش ملی آسیب های اجتماعی در ایران، خرداد ۱۳۸۱، تهران، انتشارات آگه، جلد دوم.
- یونسی، جلال و محمدی، محمد رضا (۱۳۸۵). استفاده از رویکرد نشر اطلاعات در برنامه های علمی پیشگیری از اعتیاد در میان نوجوانان. دو ماهنامه علمی پژوهشی دانشگاه شاهد، سال ۱۳، شماره ۱۶.
- Bledsoe, K. L (2002) Effectiveness of Drug Prevention Programs Designed for Adolescents of color: A Meta-Analysis. Unpublished dissertation for degree of doctor of philosophy in graduate faculty of psychology, Claremont, California.
- Borenstein, M. & Hedges, L. V, & Higgins, J. P. T, & Rothstein, H. R (2009) Introduction to Meta-Analysis. John Wiley & Sons, Ltd.
- Bukoski, W. J (1997) Meta-Analysis of Drug Abuse Prevention Research. In Bukoski, WJ (ED) , Meta-Analysis of Drug Abuse Prevention Research; NIDA Research Monograph 170.
- Communication Initiative Network (2010) Health Belief Model. Retrieved from: <http://www.Comminit.com/en/print/27093>.
- National Institute of Drug Abuse (1995). The Cost to Society. Washington DC: Retrieved November, 2, 2001,
- Rosenthal, R (1991). Meta-Analytic Procedures for Social Research. Newbury Park, CA: Sage Publications.